

Revolusjon, religion og den norske Grunnloven – et historisk perspektiv

Bernt T. Oftestad

Vel tretti år etter revolusjonen i Frankrike samlet den norske eliten seg på Eidsvoll og etablerte en selvstendig norsk stat. I konstitusjonen de ble enige om, finner vi de politiske ideer som hadde skapt revolusjonære endringer ut i verden: 1) *ideen om den selvstendige nasjonalstat*, 2) *styrt av folket ved valgt representasjon*, 3) *rettsstat som sikret individenes frihet og likhet for loven*, 4) *eiendomsrett og næringsfrihet*. Også det nye Norge ble en moderne stat tuftet på liberalismens grunnprinsipper. Riktig nok ble ikke *religionsfriheten* direkte tematisert i Grunnloven. Men bruddet med Danmark og dermed den eneveldige kongen av Guds nåde som øverste suverene lovgiver, regjering og dommer i én person, var virkelig revolusjonært.

1 – Ny naturrett og et nytt politikkbegrep

De politisk-ideologiske forutsetningene for de dype statsomveltingene i tiden var et *nytt begrep om politikk* og dermed *statsoppfatning* som hadde vunnet frem fra 15- og 1600-tallet av. Det var forankret i *en ny naturrett* annerledes enn den overleverte, som var preget av Aristoteles og kristendommen. Den nye naturretten trengte ikke noen oververdlig Gud som den siste og øverste lovgiver og garant for statsmaktens legitimitet. Den naturvitenskapelige virkelighetsoppfatning som vant frem utover 1600-tallet, blokkerte for slikt. Den nye naturretten ble i stedet dennesidig forankret: i *menneskets egen livsverden*. Utgangspunktet var menneskets iboende vilje til å overleve og sikre seg velferd og et "godt liv". Statsmaktens plikt og det som legitimerte den, var å sikre at dette formål ble så langt mulig realisert. Det krevde et samfunn med næringsfrihet, slik at mennesket selv kunne skaffe seg det materielle livsgrunnlag. Og borgerne måtte gis frihet til å finne frem til lover og ordninger slik at det kunne legges til rette for menneskenes gode liv. Folket var på samme tid lovgivningens autor og dens adressat. For folkets vilje skulle bestemmes i samfunnet.

Erklæringen om menneskenes og borgernes rettigheter som ble vedtatt av det revolusjonære Frankrike i 1789, slo fast at mennesket har "naturlige, hellige og uavhengelige" rettigheter som rett til frihet, eiendom, sikkerhet og til å motstå og fri seg fra undertrykkelse (§2). For alle mennesker er født og forblir *frie* og *like* med hensyn til rettigheter. (§1). Derfor må all statlig makt være forankret i folket (§3). Derfor må samfunnet gi rom for fri diskusjon av ideer og meninger. Det forutsetter tale-, skrive- og trykkefrihet innen lovens rammer (§11). Ingen borger skulle være engstelig på grunn

av sine meninger, selv ikke religiøse ("mème religieuses"), forutsatt at de ikke forstyrret den offentlige ro og orden (§10). I 1776 hadde frihetskjemperne i Nord-Amerika vedtatt en erklæring – *Declaration of Independence* – med lignende innhold som basis for de stater som løsrev seg fra britisk styre og dannet USA.

Hvordan ble forholdet til *religion og kirke*? Den store franske revolusjon hadde i utgangspunktet et religiøst perspektiv. Menneskerettighetserklæringen av 1789 ble proklamert "i nærvær av og under beskyttelse av det høyeste vesen". Dette betydde ikke at gudstroen fikk noen forpliktende statsrettslig eller politisk betydning. Revolusjonen trakk i stedet kirken inn under den nye statens makt og myndighet. I det nye Frankrike ble det etablert en såkalt *sivil kirke*. Den gamle katolske kirken ble omgjort til en slags statskirke. Relasjonen til paven ble brutt. Han skulle ikke lenger ha noen innflytelse over samfunnslivet. Kirken ble fratatt sine eiendommer. Geistlighetens skulle lønnes av staten. Klostrene ble oppløst, og prester og biskoper måtte avlegge ed til staten om troskap mot den og forfatningen. Kirkelivet var for det nye republikanske Frankrike en borgerlig sak. Derfor angikk det *alle* borgere. Jøder og protestanter fikk rett til å bestemme i en kirke som fortsatt var katolsk i lære og kult.

Den sivile kirken i Frankrike var én type kirkepolitisk løsning. En annen finner vi i USA. Kristenlivet der var dominert av puritanerne, som hadde flyktet over Atlanterhavet for å unnsnippe statskirkelig undertrykkelse. De religiøse flyktningene etablerte menigheter av troende som frivillig hadde sluttet seg sammen ved en religiøs og kirkerettslig *kontrakt*. De voktet nøye på sin religiøse frihet. Menighetene skulle ikke ha overordnede kirkelige/politiske organer til å bestemme over dem. Dette menighetsidealet, som hadde sine teologiske røtter i kalvinismen, ble nedfelt i den amerikanske konstitusjon som et *tilllegg* (1. Amendement): "Congress shall make no law respecting an establishment of religion, or prohibiting the free exercise thereof; or abridging the freedom of speech, or of the press; or the right of the people peaceably to assemble, and to petition the Government for a redress of grievances." Denne teksten sikrer religionsfriheten som en del av samvittighetsfriheten. Den føderale sentrale statsmakten skulle ikke blande seg inn i det religiøse liv.

Revolusjonen i Frankrike skapte en borgerliggjort katolsk preget statskirke i en republikk basert på idealene frihet, likhet og brorskap. I USA ble det utviklet en syntese av *kalvinismens* foreningskirke og det moderne frihetlige statssamfunn basert på moderne ideer. Hva med Norge? Skal vi våge påstanden om at det nye frie Norge skapte en syntese av *evangelisk-luthersk* øvrighetskirke, arvet fra reformasjon og enevoldstid, og en moderne liberal stat på den politiske opplysningens grunn? Ordningen ble nedfelt i konfesjonsstat og statsreligion.

2 – Religionen i Grunnloven av 1814

I den norske Grunnloven ble det slått fast i § 2 at "*Den evangelisk-lutherske Religion forbliver Statens offentlige Religion. De Indvaanere, der bekjende sig til den, ere forpligtede til at opdrage*

sine Børn i samme. Jesuitter og Munkeordener maae ikke taales. Jøder ere fremdeles udelukkede fra Adgang til Riget. “ Her er evangelisk-luthersk religion/konfesjon omtalt, men ingen selvstendig evangelisk-luthersk kirke som staten forholder seg til. Det var egentlig selvsagt på bakgrunn av den lutherske reformasjon, som levde videre i fyrstekirker, som ikke gav rom for kirkelig unndratt øvrigheten makt og myndighet. Fyrsten var også kirkelig øvrighet.

Også i Grunnloven av 1814 møter man konfesjonskongen fra den danske enevoldstiden, nå i nye gevanter. Den overleverte lutherske konfesjonen ble ført videre. Men Kongen er ikke lenger konfesjonens politisk-rettslige garant og har ikke lenger øverste og eneste myndighet over kirkelivet. Han er ikke lenger konge av Guds nåde med eneveldig posisjon. Han styrer kirkeadministrasjonen, men han har to andre statsmakter, Stortinget og domstolene, ved sin side.

Det er statens religion som bestemmes på Eidsvoll, ikke noen kirkes. Her trer den moderne staten frem som har integrert det overleverte religiøse livet i seg selv og gitt det et nytt rettsgrunnlag. Dette er det religionsrettslig revolusjonerende i 1814.

Etter 1814 fortsatte kirkelivet i praksis som før etter gammel ordning. Kirkeretten fra dansketiden ble ført videre. En ny lovgivning for det religiøse livet fikk vente. Dette var en funksjonell konservatisme, men *prinsipielt* hadde styret av religionen fått et helt nytt grunnlag, bestemt av det nye politikk- og rettsbegrep. På Eidsvoll var det folkets representanter som inngikk en *kontrakt* om statsstyret. De gjorde det suverent i kraft av den rett som tilhørte folket. Religionen ble så å si bestemt ”nedenfra” og ikke av en øvrighet som suverent hadde sluttet seg til en bestemt konfesjon. Grunnlovens statsreligion var den nye statens religion i kraft av folkets suverenitet.

3 – Ansatsen til borgerlig offentlighet i et konfesjonelt enhetssamfunn

For den borgerlige revolusjonen var det en menneskerett fritt å kunne gjøre sine meninger gjeldende i dette offentlige rom, i offentligheten. Det var selve saken i den franske menneskerettighetserklæring fra 1789. Og de private meningene ble utviklet innen nye sosiale rammer: i salonger, klubber, assosiasjoner, grupper, foreninger osv. Private ytringer i den borgerlige offentlighet, som fikk støtte i den alminnelige opinion, ble uttrykk for folkeviljen, som skulle forme statsstyrets lover. Utgangspunktet for en slik offentlighet ble lagt også i den norske Grunnloven. I § 100 het det: “*Trykkefrihed bør finde Sted. Ingen kan straffes for noget Skrift af hvad Indhold det end maatte være, (...) Frimodige Ytringer om Statsstyrelsen og hvilkensomhelst anden Gjenstand ere Enhver tilladte.*” Men gjaldt denne retten til fri ytring også statens religion? § 100 trakk opp begrensninger for ytringsfriheten. Straffefrihet gjaldt ikke ytringer som oppfordret til “*Ulydighed mod Lovene, Ringeagt mod Religionen, Sædeligheten*”. Ytringsretten hadde altså sine religiøse grenser. Men rammet disse også retten til å etablere frie organisasjoner til utvikling av og propaganda for religiøse meninger som avvek fra statsreligionen? Spørsmålet meldte seg med tiltakende styrke i den nye norske staten.

Statsreligionen var folkets religion og slik burde det forbli. Dette var formålet med statsreligionen. Statens øverste leder, Kongen, som selv var forpliktet til å bekjenne seg til den på evangelisk-lutherske religion, styrte det religiøse livet (GrL §16). Geistligheten var statens menn, dvs. kongens embetsmenn. Og alle hans embetsmenn måtte bekjenne seg til Kongens, dvs. statens offentlige religion. På det norske territorium skulle menighet og folk ideelt sett dekke hverandre. Grunnlovens § 2 påla de “Indvaanere, der bekjende sig til den”, å “opdrage sine Børn i samme.” Territoriet skulle dessuten holdes rent for “Jesuitter og Munkeordener”. Jøder skulle ikke ha adgang til riket.

1814-staten var i prinsippet en moderne stat, som innehadde den suverene styringsretten og maktmonopolet på sitt territorium. Den var en demokratisk og liberal rettsstat med næringsfrihet, yringsfrihet og folkestyre. Men enhver moderne stat ønsker også sikre en kulturell *enhet* i folket på territoriet. Den nye norske staten brukte konfesjonell og kirkelig arv og tradisjon fra dansketiden til dette formål.

Slik staten *er*, slik blir statsreligionen. Dette selvsagte forhold blir lett oversett. Og den norske stat har gjennomgått en dyptgripende utvikling de siste 200 år. Statsreligionens domene er blitt stadig smalere i samfunnet. I 2012 ble til sist Grunnlovens § 2 fundamentalt endret og den kongelige konfesjonsstaten avskaffet. La oss stanse ved noen stasjoner på veien dit.

4 – Større frihet, mindre konfesjon

I 1845 fikk man en Dissenterlov som gav kristne trossamfunn rett til å etablere seg og skaffe seg tilhengere i Norge. I 1851 kom den første endring av Grunnlovens §2, da jøder fikk adgang til riket. Den andre kom i 1897 da forbudet mot *munkeordener* ble fjernet. Først i 1956 ble *jesuittforbudet* opphevet. I 1964 ble religionsfriheten grunnlovfestet.

Hvilken virkning fikk den økende konfesjonelle liberalisering av samfunnet? Kort etter at Dissenterloven var vedtatt i 1845, kom ikke-lutherske frikirker til Norge. Det norske territorium, som var de lokale statskirkemenigheters territorium, ble nå et rom også for fri konkurranse mellom kirkesamfunnene, et *marked* for livssynene. Den ansats til en fri offentlighet som lå i Grunnlovens sikring av ytringsfriheten i § 100, var nå på plass på det religiøse feltet. Hindringer for fri lekmannspreken og forbud mot privat nattverd og dåpsforvaltning for medlemmer av Den norske kirke ble også fjernet.

Det var ved den *kirkelige* grunnskolen og ved *menighetens diakoni* at luthersk konfesjon preget samfunns- og folkeliv. Fra 1860-årene kom lover om grunnskolen, særlig viktig var skolelovene av 1889, som nedbygget geistlighetens ansvar for og myndighet i skolen. Først forsvant biskopen, så presten fra skolens styrende organer. Denne utvikling nådde sitt mål i 1969, da Stortinget ved vedtaket av en ny skolelov slo fast at skolens kristendomsundervisning *ikke* var kirkelig dåpsundervisning.

Skoleloven av 1969 er et viktig datum også i et grunnlovsperspektiv. Skolens kristendomsundervisning skulle fortsatt være luthersk-konfesjonell. Men dette var ikke uttrykk for at staten var rettslig-konstitusjonelt bundet av og forpliktet på Grunnlovens § 2, dvs. statens egen "offentlige religion", men det var en politisk-demokratisk konsekvens av at flertallet av norske borgere var medlemmer av Den norske kirke og således bekjente seg til evangelisk-lutherske tro. En naturlig følge av denne demokratiske konfesjonalisme, var at personer som ikke tilhørte Den norske kirke, likevel kunne være kristendoms lærere. Her ble båndene mellom "statens offentlige religion" og statskirke oppløst.

5 – Konfesjonskongen forsvinner – demokratisk "statsreligion"

Våren 2012 kom de virkelig radikale grunnlovsendringer. Konfesjonskongen forsvant og dermed ble religionsretten helt og fullt forankret i nasjonalforsamlingen, dvs. i folkeviljen gitt med folkeflertallet. I Grunnloven av 2012 ser vi spenningen mellom empiri og universale tidløse prinsipper som er så typisk for styret av demokratiet. Hadde Stortinget fulgt de universale prinsipper i 2012, hadde den nye Grunnlovens § 2 vært begrenset til å sikre demokratiet, rettsstaten og menneskerettighetene. Staten hadde ikke fått noe kristent og humanistisk verdigrunnlag. Og § 16 hadde ikke gjort Den norske kirke til "Norges Folkekirke" og som sådan støttet av staten. Ikke stort mer enn "Alle Indvaanere af Riget have fri Religionsøvelse" var blitt igjen av religionsrett fra 1814. Men Stortinget tok utgangspunkt i samfunnets *religiøse empiri* og den tradisjonen som lå bak: Norge er et kristent land og det skal så forblive så lenge majoriteten i folket ønsker det. Her forenes respekt for tradisjon med moderne frihetsideologi.

Bernt T. Oftestad (f. 1942)

- professor emeritus, Det teologiske menighetsfakultetet.
- E-post: bernt.torvild.oftestad@gmail.com

Religion i Grunnloven 1814–2014

Ingvill Thorson Plesner

I mai 2014 skal Stortinget ta stilling til en rekke forslag som har til hensikt å styrke Grunnlovens vern om de internasjonale menneskerettighetene. Men noen av forslagene kan paradoksalt nok føre til et svakere vern om disse rettighetene enn vi har i dag, herunder religionsfriheten.

Grunnloven i strid med enkelte menneskerettigheter

Hittil har bare noen få menneskerettigheter vært gjengitt i Grunnloven. Ytringsfriheten, eiendomsretten og vernet mot tortur har vært grunnlovsfestet siden 1814. I 1814 inneholdt Grunnloven i tillegg flere bestemmelser som var i åpenbar motsetning til enkelte grunnleggende menneskerettigheter.

For eksempel inneholdt § 2 den gang en bestemmelse som utelukket jøder og flere andre minoriteter adgang til landet: «Jesuitter og Munkeordener maae ikke taaes. Jøder ere fremdeles udelukkede fra Adgang til Riget». Dette gir en forklaring på hvorfor religionsfrihetsbestemmelsen ikke ble tatt med i § 2 i 1814, slik visstnok planen opprinnelig var. Det ville innebære en åpenbar konflikt med eksklusjonen av minoriteter i samme bestemmelse.

Jødeparagrafen ble ikke fjernet før i 1851. Forbudet mot munkeordener ble fjernet i 1887, og Jesuittparagrafen i 1956. Religionsfriheten ble tatt inn i 1964 ved Grunnlovens 150års jubileum. De siste tiårene har også retten til arbeid, retten til et sunt miljø, samers rettigheter som urfolk kommet med.

Avvikling av statskirken eller ny statskirkeordning?

Fra 1814 til 2012 lød bestemmelsen i Grunnlovens paragraf 2 slik: «Den evangelisk-lutherske Religion forbliver Statens offentlige Religion. De Indvaanere, der bekjende seg til den, ere forpligtede til at opdrage sine Børn i samme». Mange mente dette var en menneskerettslig utfordring – både for Den norske kirkes selvbestemmelse og for ikke-diskriminering av minoriteter. Bestemmelsen ble derfor endret i 2012, og vi har i stedet fått en ny bestemmelse om det kristne verdigrunnlaget: "Værdigrundlaget forbliver vor kristne og humanistiske Arv."

I tillegg har vi fra 2012 fått en ny bestemmelse om «folkekirken» i Grunnlovens § 16. Denne formuleringen er lik den som ble innført i den danske grunnloven fra 1849. I tillegg fastsetter grunnloven fra 2012 at Stortinget fortsatt skal gi en egen lov om Den norske kirkes organisering, og at staten skal understøtte Den norske kirke økonomisk: